

Akıncı, Meltem (2020). "Müslüman Tüccarların Orta İtil'deki İslamlaşmaya Etkisi". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, S. 39, s. 1129-1153.

DOI:

Araştırma Makalesi

MÜSLÜMAN TÜCCARLARIN ORTA İTİL'DEKİ İSLAMLAŞMAYA ETKİSİ*

Meltem AKINCI**

Gönderim Tarihi: Mart 2020

Kabul Tarihi: Nisan 2020

ÖZET

X. yüzyılda Orta İtil'de devletleşmiş olan İtil Bulgarları, Doğu Avrupa sahasındaki önemli ticaret güzergâhlarına ve kavşak noktalarına ev sahipliği yapmıştır. Bu güzergâhlardan biri olan Büyük İtil ticaret yolu farklı inançtan tüccarların bir araya geldiği, sosyo-kültürel etkileşimlerin yaşandığı önemli bir güzergâhı oluşturmuştur. Müslüman tüccarların bu yol üzerinde aktif olarak görülmesi VIII. yüzyıla tekabül etmekle birlikte, ticari işlemlerini güvenli bir şekilde yürütmeleri, Hakanlığı'nın uygulamış oldukları ılımlı politika sayesinde. Hazar Hakanlığı'nın ticari, kültürel ve siyasi birikimini miras olarak üstlenen Bulgarlar kısa sürede devletleşmiş, 922 yılında İlteber Almuş önderliğinde İslamiyet'i resmi olarak kabul etmiştir. Fakat kaynaklar, Orta İtil sahasında İslamlaşmanın IX. yüzyılda başladığının altını çizmektedir. "Pax Khazarica" sayesinde, Aşağı İtil başta olmak üzere Hazar yurdunun birçok noktasında Müslüman tüccarlar kolonileşmiştir. Bu Müslüman tüccarlar, Hazarlara bağlı bulunan Bulgar boylarının erken dönemde İslamiyet ile tanışmasına vesile olmuştur. X. yüzyılda ticaret amaçlı Orta İtil'e giden Müslüman tüccarlar dini ve kültürel olarak Bulgar boylarını etkilemeye devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İtil Bulgarları, İslamiyet, Müslüman tüccarlar, Orta İtil, ticaret

* Bu makale, *İtil Bulgarlarında Ticari Hayat* başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, mltm.akinci@hotmail.com

The Effect of Muslim Merchants to Islamization in the Middle Volga

ABSTRACT

Volga Bulgarians, which were nationalized in the Central Volga in the 10th century, hosted important trade routes and crossroads in the Eastern European area. One of these routes, the Great Volga trade route, has created an important route where traders of different faiths come together and experience socio-cultural interactions. It is dated to 8 centuries that Muslim traders are actively seen on this road, and it is thanks to the moderate policy implemented by the Khazar Khaganate that they conduct their commercial transactions safely. The Bulgarians, who inherited the commercial, cultural and political accumulation of the Khazar Khaganate, were nationalized in a short time and officially accepted Islam under the leadership of Ilteber Almush in 922. However, the sources underline that Islamization in the Middle Volga field began in the 9th century. Thanks to "Pax Khazarica", Muslim merchants were colonized in many parts of the Khazar country, especially in the Lower Volga. These Muslim merchants led the Bulgarian tribes under the rule of the Khazars to meet Islam in the early period. Muslim merchants who went to the Middle Volga for trade in the 10th century continued to influence the Bulgarian tribes religiously and culturally.

Key words: *Volga Bulgarians, Islam, Muslim merchants, Middle Volga, trade*

X. yüzyılın ilk çeyreğinde İlteber Almuş önderliğinde İslamiyet'i resmi olarak kabul etmiş olan İtil Bulgarlarının bu din ile tanışıklığı 922'deki resmî kabulden oldukça önce gerçekleşmiştir. Bulgar boylarının Orta İtil'e göç ediş tarihleri farklı zaman dilimlerini ifade ediyor olsa da devlet oluşumuna katkı yapan ilk göçlerin VII. yüzyılın ikinci yarısında başladığı kabul edilmektedir. Bu tarihten önce Kafkaslar-Karadeniz ve Azak civarında Hazar Hakanlığı çatısı altında yaşayan Bulgar boyları (daha doğrusu Ogur boyları) 630'lu yıllarda Kubrat Han önderliğinde devletleşmiş, fakat büyük hanın ölmesi ile istikrar kaybolarak dört bir yana savrulmuşlardır (Nikephoros 1990: 89). Savrulmanın başını Kubrat'ın oğulları çekmiş, kimi farklı mecralara yelken açarken kimi de Hazar tabiliğine girmiştir. Konumuzu

teşkil eden İtil Bulgarlarının bir kısmı bahsi geçen bu dağılma sürecinde İtil'in sol kıyısına yerleşmiştir. Hazar boyunduruğu altına giren Kafkas-Ten (Don) civarındaki diğer kütüpheler ise VII-X. yüzyıl arasında bölgedeki siyasi-ekonomik konjonktüre göre önceki gidenleri takiben İtil'e göç etmiştir. İlk dönem göçerlerinin çoğunluğunu Tengriciler oluştururken, sonraki süreçte hareket edenler Müslümanlardan olmuştur (Rudenko 2012: 115).

İtil boyuna gerçekleştirilen göçlerin kimler ya da hangi dine mensup insanlar tarafından yapıldığını mezar kalıntıları ortaya çıkarmaktadır. Bu mezar komplekslerinden en bilinenleri olan Ulu Tarhan (Gening vd. 1964: 169), Tankeyev ve Tetyuş bölgedeki erken Müslüman izlerine tanıklık etmektedir. R. Fahretdünov'a göre IX-X. yüzyıla tarihlenen bu mezar kalıntılarında İslami kalıntılar diğer unsurlara oranla daha ağır basmaktadır (1984: 83; Halikova 1986: 141). Fakat tüm mezar kompleksleri ve diğer buluntular göz önüne alındığında İslamlaşmaya dair en erken verilerin XI. yüzyıla tarihlendiğini ve İslamlaşmaya dair buluntuların oldukça az bulunduğu belirtilmelidir (Rudenko 2012: 118; Rudenko 2013: 75-76). Buna karşın Bulgar yurdunda keşfedilen ve bölgeye çoğunlukla Müslüman tüccarlar vasıtasıyla giren İslam menşeli küfi paralar Doğu Avrupa topraklarına, VIII. yüzyılın 70-80'li yıllarının başında nüfuz etmiştir (Valeyev 1995: 91). Bu tarihler hiç de rastlantı sonucu olmamıştır. Çünkü bu tarihlerde Orta İtil bölgesine Bulgar göçebeleri gelmiş, muhtemelen de bu paralar, Doğu Avrupa'ya Bulgarların gelişiyle alakalı olmuştur. Yine başka bir misal olarak Bulgar paraları verilebilir. Bulgarların kendi basımları olan ve 903-909'a tarihlenen para, Halife el-Muktefi adına İlteber Almuş zamanında basılmıştır (Muhamediyev 2005: 109- 111).

Arkeolojik verilere ek olarak yazılı kaynaklar da bölgede İslamiyet'in 922'den evvel var olduğunu destekler. Hvolson'un aktardığı şekliyle eserini 903 yılında kaleme alan İbn Rusteh, bölgedeki ahalinin Müslüman oluşundan, cami ve medreselerin varlığından haber

verir (1869: 23). Bölgeyi bizzat kendi gözleriyle 922'de keşfeden İbn Fadlan ise Bulgar yurdunda ezan okuyan müezzine (bu hususta müezzinin akşam ve yatsı namazını birlikte kılması ilgisini çeker) ve beş bin kişilik Müslüman Berencer ahalisine rastlamıştır (İbn Fadlan Seyahatnamesi 2015: 27-32). Yine Davletşin'in aktardığı üzere XVI. yüzyıl ilim adamlarından Ali Dede Bosnevi, Bulgarların el-Memun (813-833) ve el-Vasik Billah (842-847) zamanında İslamiyet'i kabul ettiğini belirtmiştir (1990: 78). Tüm bu kaynaklar X. yüzyılın ilk çeyreğinden evvel Bulgar yurdunun tamamen olmasa da kısmen Müslümanlaştığını gözler önüne sermektedir. Fakat Bulgar ahalisindeki bu inançsal değişimin başlangıcı büyük ihtimalle önceki yurtlarında (Aşağı İtil-Ten-Azak civarı) gerçekleşmiştir.

Hazar Çatısı Altında İslamiyet ile Tanışma

Hazar egemenliği altında yaşayan Bulgarlara ait en önemli kalıntılar Ten çevresinde yer edinmiş olan Salt-Mayat kültürüne aittir. VIII-IX. yüzyılda Ten ve Azak çevresinde yaşamış ve yüksek kültür seviyesine ulaşmış sakinlerin tüm mirasına arkeologlar tarafından Salt-Mayat kültürü denmiştir. Bu kültür dairesi içerisinde Müslüman ölü gömme usulüne uygun verilere ulaşılmıştır (Huzin 2006: 202). Bulgar boylarının Orta İtil-Kama'ya göç etmeden önce yoğun olarak yaşadıkları saha olan Ten-Aşağı İtil kaynakların verdiği haberlere göre Müslümanların da yoğun olarak görüldüğü sahayı oluşturmuştur. Örneğin 913 senesinde Rusları bölgede hezimete uğratan Müslümanlar, bahsi geçen Bulgarlardır (Karatay 2018: 384).

Üzerinde kısaca durmaya çalıştığımız ve ifade etmek istediğimiz husus Bulgarların Müslümanlaşmasının IX. yüzyılın ilk çeyreğinden önce olduğu (Muhammedyarov 2017: 170-171) ve bu dinle tanışıklığın Hazar çatısı altında gerçekleştiğidir. Hazar topraklarında bulunan halkların İslam'la tanışması iki kanal aracılığıyla gerçekleşmiştir: askeri ve ticari.

İslam ordularının VII. yüzyılda Kafkas yöresine başlatmış oldukları akınların ve 737 yılında Araplara karşı Hazar yenilgisinin bölgedeki halkların İslamiyet'i kabul etmesine ne denli katkı yaptığı meçhuldür. Fakat Arap-Hazar savaşlarının azaldığı ve Abbasi Hanedanlığı'nın ortaya çıktığı süreçte gözlemlenen barış havası bölgedeki ticarete olumlu katkılar sağlamıştır. Hatta öyle ki savaşın taşıyamadığı dinler, ticaret yolları vasıtasıyla taşınmış ve kültürel etkileşimler yaşanmıştır.

Doğu Avrupa Orta Çağ'ında din ile ticaret ilişkisinin yoğun olarak yaşandığı topraklardan biri Hazar topraklarıdır. Tarihi kayıtlara göre Gök Tengri'ye inanan Hazarlar, daha sonra Hristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet (Yücel 2002: 450-463) ile de karşılaşmışlardır. Hazarlar her ne kadar Museviliği devlet dini olarak benimsemiş olsa da Hazar halkının çoğunluğunu, faklı dinden olan kimseler oluşturmuştur. Bu çoklu dinsel yapının oluşumunda farklı dine mensup tüccarların (Özellikle de Müslüman ve Musevi tüccarların¹) ise yadsınamaz bir rolü olmuştur. İslam orduları ile sık sık ve uzun bir dönem süren askeri

---

¹ Hazar ticaretinde aktif rol üstlenen Musevi / Yahudi tüccarları İbn Hurdadbih, Rus tüccarlarla birlikte ele alırken Musevi tüccarları *Radhanit* şeklinde adlandırmaktadır. Verdiği bilgilere göre bu Yahudi tüccarlar Mağrip'ten Maşrik'a, hatta Çin'e seyahat edip, birçok dili konuşabiliyor ve çok çeşitli mallarla Doğu ve Batı Avrupa ülkelerine gidiyorlardı (İbn Hordadbih 1986: 40). *Radhan* / *Rahdanit* Yahudilerinin kökeni konusunda varsayımlar yürüten V. Barthold, bu ismin Arapçadan ziyade Farsça kökenli olduğunu belirterek "yol bilen" manasına geldiği savunmuş; *Radhanit* tüccarlarının ise Büyük Şarلمان'a hizmet ettiğini ve onunla Harun Reşid arasında irtibat kurduklarını ifade etmiştir (Bartol'd 1963:346). Barthold'un *Radhanite* yönelik etimolojik yaklaşımı farklı şekillerde de ele alınmıştır. Öyle ki Bağdat yakınlarındaki Radhan kasabasından geldiği de düşünülen bu ifadenin Avrupa'da bulunan Rhone Nehri ile bağlantısı olabileceği düşünülmüştür. Avrupalı tarihçilere göre Güney Fransa-Narbonne'da Şarلمان'ın himayesinde yaşayan bu Museviler, sonraki süreçte ticari aktiviteleriyle ön plana çıkmışlardır (Beaudry 2010: 31). Barthold'un ifade ettiği şekilde ticaretin yanı sıra farklı misyonlar da üstlenen bu grup, O. Pritsak'a göre Hazar yöneticilerinin Musevi olmasında da etkili olmuşlardır (Pritsak 1978: 280-81).

mücadeleler, Hazar topraklarında bulunan Müslümanların statüsünde bir değişime sebebiyet vermemiştir. Hatta kaynaklara yansıdığı üzere, Hazar yurdunda hâkim unsuru Müslümanlar oluşturmuş ve Hazar ordusunda yer almışlardır; Müslümanlar için mescitler, camiler inşa edilmiş, ezanın okunmasına ise karışılmamıştır (Şeşen 2001: 46). Buradan yola çıkarak Müslümanların, İslam beldelerinde bulamadıkları birçok hususu ya da huzuru Hazar yurdunda bulmuş olabileceği yorumunu yapmak hiç de abartılı olmayacaktır. Zira bölgede bulunan İslam cemaatlerinin yoğunluğu ve bahsi geçen dini yapıların varlığı da göz önüne alındığında, Müslümanların Hazar yurduna isteyerek göç ettiğini söyleyebiliriz. Mesudi'nin de Arsiyye / Arsi Müslümanları ve diğer Müslümanların, Hazar hakanlarının sağlamış olduğu adalet ve güvenlikten dolayı buraya göçtüklerini belirtmiş olması (Mesudi 2004: 70-71) önceki tespitimize dayanarak olarak gösterilebilir. Bu konu ile ilgili öne sürülebilecek diğer bir husus, Hazar yurdunda inşa edilen dini yapıların ya da tahsis edilen hukuki kurumların / hakların bölgede yaşayan Müslüman ahalinin yanı sıra, bölgeye sürekli gelip giden tüccarların rahatlığı için de sağlanmış olabileceği yönündedir. Hazar Hakanlığı için önemli bir gelir kaynağı olan ticaret ve beraberindeki vergiler, tüccarların rahatlığının ve güvenliğinin sağlanması için önemli sebepleri oluşturmuştur. Bu Müslüman tüccarlar, tarihi süreç içerisinde İslamiyet'in Hazar topraklarında yayılmasına vesile olmuştur. Belencer ve Semender gibi bilinen Hazar şehirlerinde ticaret kolonileri kuran Müslüman tüccarlar, X. yüzyıldan itibaren Hazar hakanlarının desteğini alarak güçlenmiş ve geniş bir alana yayılım göstermiştir. İslamiyet ile daha çok savaş yoluyla tanışan Hazar halkının İslamiyet'i öğrenmesi ve benimsemesi, kılıçtan ziyade bu tüccarlar aracılığıyla gerçekleşmiştir (Eldarov 2006: 60). İslamiyet'in Hazar halkı arasında ticaret vasıtasıyla yayıldığına dair yazılı kaynaklarda açık bir tarif bulunmamasına karşın, Arap-Hazar savaşlarının son bulup ticari canlılığın olduğu ortamda yönetici kesimden ziyade halk tabanında İslamlaşmanın yükselmiş olması belirgin bir ipucu sağlamaktadır.

Orta İtil'de İslamiyet

Müslüman tüccarların, X. yüzyıldan önce de İtil hattında aktif bir rol üstlenmesi yukarıda bahsi geçtiği gibi Hazarların hâkim olduğu sahada, başka din ve kavimden olan tüccarlara ya da diğer zanaat erbaplarına göstermiş olduğu hoşgörü politikasıyla alakalıdır². Bu yaklaşım Hazarların ortadan kalkmasından sonra miras olarak Rus ve Bulgar siyasetine de intikal etmiştir. Zira hem Rusların hem de Bulgarların hızlı bir şekilde devletleşmesinin arka planında yatan en büyük etken Hazar mirasıdır. Bu hususta İslamiyet'in kuzey bölgelere yayılmasında ilk görevi üstlenen misyoner tüccarlar Hazar topraklarında faaliyet göstermiştir. Bunları genellikle Harezmi tüccarlar oluşturmuş, hem mallarını hem de dinlerini en kuzey noktalara kadar taşımışlardır.

Hazar ülkesinden geçen ticaret yolu üzerinde seyahat eden Müslüman ve çoğunlukla Harezmi tüccarların birçoğu daha kârlı alışverişler yapmak adına rotalarını kuzeye çevirmiştir. Büyük İtil Yolu'nun güneyden kuzeye uzanan ana ticaret noktaları araştırmacılar tarafından şu şekilde belirlenmiştir: Bağdat - Rey - Bender Enzeli (İran) - Bakü - Derbent - Mahaçkale - Astrahan - Volgograd - Saratov - Samara Bulgar... (Kirpiçnikov vd. 2006: 300-301). Bulgar yurdundan itibaren İtil'i takiben bu yol batıya İskandinav ülkelerine, Kama'yı takiben kuzeye Fin-Ugor kavimlerine ve Oka üzerinden de Ruslara uzanmıştır (Akıncı 2018: 25). Bu çok dallı ana ticaret yolunun en önemli aktarma noktalarından birini Bulgar şehri oluşturmuştur. Fakat

---

² Hazarlar çatısı altında bulunan halkların bireysel olarak dini özgürlüklerini kısıtlamazken, devletlerarası ilişkilerde bu hoşgörü anlayışı zaman zaman askıya alınmıştır. Örneğin İtil Bulgar Han'ın Müslüman olan kızını kendine zorla eş olarak alması ya da İtil'de bir minarenin yıkılması bu tarz misilleme örneklerindedir (Puteşestvie İbn Fadlana na Volgu 1939: 78). Fakat devletlerarasında dini çatışma olarak gözükken bu temasların ardında ticaret yollarının hâkimiyeti meselesi yatmaktadır. Zira Hazarları, Bulgarların İslamiyet'i kabul etmesi pek fazla rahatsız etmemiştir. Onları rahatsız eden ticari kazançlarının azalacak olmasıdır.

Müslüman tüccarların seyahati çoğunlukla Bulgar yurdu ile sınırlı bırakılmıştır. Bu durumun yaşanmasına uzak mesafenin, iklimin ve fiziki koşulların zorlayıcı etkisi sebep olmuş olsa da ana sebebini kaynaklara yansıdığı üzere Bulgar tüccarları oluşturmuştur. Kürk, İtil Bulgarları için oldukça mühim bir ticarî emtia olmuştur. İtil Bulgarlarının ihraç ettikleri ürünlerin bir kısmı kendi üretimi olan mallardan oluşurken, bir kısmı da başka milletlerden aracı olarak temin ettikleri ürünlerden olmuştur. Özellikle ikinci grup mallardan olan, yani Visu, Aru, Yura gibi kuzeyli kavimlerden satın alınan kürk hayvanlarının değerli kürkleri, İslam dünyasında çokça talep edilen ürünler arasında yer almıştır. Mesudî, *Muruc Ez-Zeheb* adlı eserinde Bulgarlar aracılığıyla Harezmi bölgesine getirilen kara tilki kürklerin çok değerli olduğunu, tanesinin yüz dinardan fazla ettiğini belirterek, bu kürklerin Fars ve Arap hükümdarlar tarafından kullanıldığını vurgulamıştır (2004: 73). Bu sebeple Bulgar tüccarları Kama üzerindeki ticaret egemenliklerini ellerinden bırakmak istememiş, başka milletlerden tüccarları bu bölgeye sokmamak için ürkütücü efsaneler uydurmuştur (Huzin 2006: 99). Böylece Müslüman tüccarlar ile pagan Fin-Ugor tüccarları arasındaki ticari kontak (daha çok kürk için) Bulgarlar aracılığı ile sağlanmıştır. Bulgarların, Ruslar ve Fin-Ugorlara nazaran Müslüman tüccarlar ile daha sıkı temas halinde olmalarına en büyük sebep de ticarete oynadıkları bu aracı roldür.

Bulgar'dan Harezmi'ye ve diğer ülkelere götürülen ya da Müslüman tüccarlara satılan çok çeşitli mallar, X. yüzyılın ikinci yarısında Arap coğrafyacı Mukaddesî tarafından kaydedilmiştir. Hatta Bulgarların ihracat ürünleri ile ilgili en mühim liste onun sayesinde şu şekilde sıralanabilmektedir: samur, sincap, kakım, sansar, tilki, kunduz kürkleri; tavşan ve keçi derileri, balmumları, oklar, büyük balıklar, kalpaklar, balık tutkalı, balık dişleri, kehribar, kunduz mesanesi, telatin (seccade yapımında kullanılan yumuşak öküz ya da dana derisi), parslar, kılıçlar, zırh yelekler, tomruklar, Slav köleler, koyunlar ve

boynuzlu hayvanlar (Huzin 2006: 105). Mukaddesî'nin listesinde bahsi geçen köleler daha çok Abbasilere satılmak için temin edilmiştir (Şam 2016: 162-165). Baltık ticaret yolunun simgesel bir ürünü olan kehribar genellikle Baltık ülkelerinden temin edilmiş, hem İtil hem de Harezm pazarlarında Müslümanlar için satışı sunulmuştur (Fahrutdinov 1984: 38). Bu ürünlerin dışında Bulgar zanaatkârlarının elinden çıkan ve "Bulgarî" şeklinde markalaşan çok sayıda ayakkabı, başlık, ceket, kemer, para kesesi, at koşum takımı, çanta gibi deri mamulleri İslam dünyasına ve Türkistan'a ihraç edilmiştir (Hlebnikova 1988: 244-245).

Bulgar ve çevre pazarlarına ise Müslüman tüccarlar vasıtasıyla çok çeşitli ürünler girmiştir. En erken VIII. yüzyıla tarihlenen Seyhun (Sir Derya), Harezm, Soğd bölgesinde görülen çömlekler, testiler, güğümler (Kokarina 2002: 132); sofrta takımları, kumaşlar, pahalı giysiler, silahlar, egzotik ürünler (meyveler, baharatlar, tatlılar vb.), gümüş mamuller bu ithal mallar arasında yer almaktadır (Ayrat vd. 2003: 10). İtil Bulgarlarının, İslamiyet'i benimsemeye başlamaları ile birlikte, İslam dinine özgü karakter kazanmaya başlamış olan materyaller de ticarete yerini almıştır. Örneğin Bulgar bölgesindeki mezar buluntuları, İslamiyet'e uygun gömme törenine ait materyalleri gün yüzüne çıkarmıştır. Aynı şekilde Müslümanlardan temin edildiği düşünülen kaftan, muska vb. eşyalar kültürel etkilene sonucunda ithal edilen giysi parçalarını oluşturmuştur (Rudenko 2002: 150-151).

Müslüman tüccarların İtil güzergahında aktif bir şekilde görülmeye başlamaları IX. yüzyılın ilk yarısından önceye tarihlendirilebilmektedir. Bu süreçte Kuzey Kafkasya, Ten-Azak civarında dirhem hazinelerinin varlığı, aynı şekilde doğu menşeli gümüş kap kacakların Yayık, Orta İtil, Ukrayna gibi noktalarda keşfi (Darkeviç 1976: 145) Doğu-Batı arasındaki ticari işleğin tanıklığını yapmaktadır. Bulgar yurdunda özellikle de Bulgar kentinde buluşan farklı inanca, kültüre ve etnisiteye sahip tüccarlar Bulgar ticaretinin gelişimine paralel olarak devletleşmesine de katkı sağlamıştır. Bu

tüccarlardan olan İskandinavlar, Müslüman tüccarlara çoğunlukla Bulgar tüccarları vasıtasıyla kürkün dışında Fransız kılıçlarını ve Friz kumaşlarını, Arap dirhemleri karşılığında satmıştır (Kalan 2012: 21).

X. yüzyılın ilk yarısına kadar doğuya uzanan ticaret yolunun yukarı akımı Rusların, orta akımı İtil Bulgarlarının ve aşağı kesimi Hazarların kontrolünde iken, 965'te Kiev Rus Knezi Svyatoslav'ın darbesiyle zayıflayan Hazarların Kuzey Kafkasya bölgesine uzanan yolu da Rusların eline geçmiştir. Bu ticaret yolu üzerindeki hâkimiyet mücadelesi İtil Bulgarları ve Rusların ilişkilerine de yoğun olarak yansımıştır (Koç 2010: 278). Hatta Bulgar Emirliği'nin bu süreçte yükselişe geçmesi üzerine Rusların İtil'den Özü (Dnyeper) boylarına kaymış olması İslam dünyası ile biricik iletişim vasıtasının Bulgar tüccarları olmasına vesile olmuştur. Bu güçlü kazanımla birlikte avantajlı bir meslek haline dönüşen tüccarlık, refahı da beraberinde getirerek devletleşmenin sacayaklarından birini oluşturmuş; devletleşmeden sonra ise yönetici, tüccarlık mesleğini ve ticareti gözeterek ticaret formlarının gelişimine katkı sağlamıştır. X. yüzyıla ait ticaret envanterlerinden olan terazi ve parçaları, demir, bronz ve kurşun ağırlıklar, paralar ve para formlarına ait kalıntılar Bulgar şehirlerinde bulunan tüccarların adeta canlı bir göstergesidir. Bulgar yurdundaki tüccarların varlığı ile ilgili olarak F. Ş. Huzin görüşlerini şu şekilde belirtmektedir: “Orta Çağ şehirlerinin ortaya çıkmasındaki güçlü etkenlerden biri olan ticaretin rolü devlet ekonomisinde o kadar önemliydi ki, geçmişte İtil Bulgar araştırmacıları bu ülkede tümüyle tüccarların yaşadığını varsaymıştır” (2001: 237).

Bulgar tüccarları ve Müslüman tüccarlarını ortak bir paydada birleştiren en önemli sahaları sezonluk kurulan panayırlar oluşturmuştur. Uzak mesafeleri kat ederek Bulgar'a ulaşan tüccarların yükünü hafifleten merkezi pazarlar ve panayırlar vasıtasıyla Müslümanlar beraberinde getirdikleri ürünleri satıp, ihtiyaç duydukları ürünleri satın almışlardır. Bu pazarlardan en bilinenini, İtil üzerinde

Bulgar'dan batıya doğru yer alan ve Bulgar kentinin ticaret iskelesini oluşturan Aga Pazar oluşturmaktadır (Davletşin 1990: 9). Bunun dışında tüccarların geleneksel olarak belirlenmiş farklı ticaret noktalarında da karşılaştıkları olmuştur. Fakat genel itibarıyla panayırlar XI-XIII. yüzyılda İtil-Kama kıyılarında yer almıştır. İtil Bulgarlarının başkenti olan Bilyar, arkeolojik buluntulara göre İslam ülkeleriyle gerçekleştirilen ithalat oranının yoğunlaştığı bir konuma sahip olmuştur (Valiullina 1999: 149). Bu hususta İbn Fadlan "...*Bu nehir üzerinde her daim canlı olan bir pazar yeri bulunuyor. Bu pazar yerinde çok sayıda değerli eşyalar satılıyor*" (Kovalevskiy 1956: 138; İbn Fadlan Seyahatnamesi 2015: 32) demektedir. Panayırlar, devlet tarafından kontrol edilen ve belirli oranda vergisi, ağırlık ölçüsü, ödeme aracı olan ve pazar kanuna tabi sabit ticaret alanlarını oluşturmuştur.

Bulgar tüccarlarının Kuzey ve Batı Avrupa mallarının taşınmasında oynamış oldukları arabulucu rolünü, Harezmi tüccarlar da Uzak Doğu'dan taşıdıkları mallar ile oynamıştır. Zira Bulgar ülkesine ticaret yapmak için giden Müslüman tüccarların çoğunluğunu bu Harezmi tüccarlar oluşturmuştur. Halikov'un saptamalarına göre Bulgarların, doğu ile gerçekleştirmiş olduğu temaslar IX-X. yüzyıllar ve XI-XIII. yüzyıllar olmak üzere iki farklı etapta gerçekleşmiştir. İlk etapta Bulgar, daha çok Irak, Taberistan, Ermenistan, Harezmi, Maveraünnehir, Horasan, Toharistan, Hindistan gibi ülke ve bölgeler ile aktif ilişki kurmuştur. Tüm bu ülkeler Bulgar'la bağlantıyı gerek kara yolu (Taberistan, Horasan, Harezmi vb.) gerek ise Hazar denizi üzerinden su yolu (Cürcan vb.) ile sağlamıştır (Halikov vd. 1997: 30-32). Bu süreçte özellikle Samanilere ait para buluntuları Asya üzerinden gelen tüccarların varlığı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır (Grekov vd. 1948: 133; Valeyev 1995: 51-52).

Harezmi tüccarların bölgedeki ticari faaliyetleri, İtil Bulgarlarının siyasi olarak organize olmalarından önceye dayanmaktadır. Bunların kuzeyde, Sibirya'da kolonileşmeleri Hazar

döneminden itibaren İtil boyunca İslami etkinin artmasına vesile olmuştur (Barthold 2006: 48). Bulgar nüfusu arasında da nüfuzlu bir yapıya sahip oldukları şüphesizdir. Harezmli tüccarların birçoğu Bulgarlardan önce İslamiyet'i kabul edip yerleşikleşen ve ticareti kendilerine meslek edinen Türklerden oluşmuştur. Bu sebeple İslamiyet'in bu tüccarlar vasıtasıyla Bulgarlara etki etmiş olabileceği yüksek bir ihtimaldir. Zira aynı etnisiteye mensup halkların inanç etkileşimi yaşam tarzı ya da dil gibi birleştirici unsurlardan ötürü daha kolay gerçekleşebilmektedir.

Harezm'de İslamiyet'in devlet çatısı altında olmasa da VIII. yüzyıldan itibaren halk arasında parça parça kabul edildiği bilinmektedir; zira bölgenin İslamlaşma serüveni Emeviler ile birlikte başlamıştır (Özaydın 1997: 217). İslamiyet'i kabul eden soydaşları ile ticaret yapmak, muhtemelen Bulgar tüccarlarını bahsi geçen hususta daha çok etkilemiştir. Bu hususta İtil Bulgarlarının, Türkistanlı tüccarlar vasıtasıyla İslamiyet'e geçtiğinin başka bir kanıtı da onların Hanefi mezhebini benimsemiş olmalarıdır. Bulgarlar, Bağdat Halifeliği'nin itikat ettiği Şafi mezhebini kabul etmelerinin ardından bile tekrar Hanefiliğe yönelmiştir (Koç 2010: 90-91).

İtil Bulgarları arasında İslamiyet'in yayılmasında ticarete büyük rol yükleyen çok sayıda ilim adamı olmuştur. Bunlardan biri "İslam'ın Tebliğ Tarihi" adlı eserin sahibi İslam tarihçisi T. W. Arnold'dur. Arnold, kürk ticaretiyle ön plana çıkan Bulgarların, Müslüman tüccarlar vasıtasıyla ve muhtemelen de 921 tarihinden evvel İslamiyet ile tanıştıklarını belirtmiştir (1913: 242). Yine A. Kovalevskiy eserinin başında tüccar misyonerlerin, Bulgar yurdundaki rolünün yadsınamaz olduğuna değinmiştir (1956: 28-34). Smirnov, toplumun üst sınıfının İslamiyet'i benimsemesi ile sosyal, siyasi ve ekonomik sorunların önüne geçilebileceğini savunmuş; ticari çıkarların ise bu dinin kabul edilmesinde etkili olduğunu vurgulamıştır (1951: 40). İzmaylov ise yukarıdaki görüşlerin hepsini kapsar nitelikte yorumlarda bulunmuş,

diğer dinlerin aksine İslamiyet'in Bulgar yurdunda yayılmasını ticaret yolları vasıtasıyla Harezmi ve Türkistan'dan gelen Müslüman tüccarların yoğun olarak Bulgar yurduna akmasına bağlamıştır (İzmaylov 2006: 550).

Yukarıdaki hususlar göz önüne alındığında Bulgar yurdundaki ilk Müslümanları büyük oranda varlıklı tüccarlar oluşturmuştur. Zira Bulgarlı çiftçilere ya da zanaatkârlara göre farklı ülkelerden gelen Müslüman tüccarlarla doğrudan irtibata ilk onlar geçmiştir. Devletin de resmi bir din olarak İslamiyet'i benimsemiş olması, bu dine geçmek isteyen fakat ahalisinden çekinen kısma cesaret vermiştir. Bu açıdan bakıldığında ticari çıkarlar doğrultusunda İslamiyet'e sempati duyan ve bu dini kabul eden Bulgarlı tüccarlara, diğer iş kollarına mensup halktan kişiler de eklenmiştir. İslamlaşmanın, tüccarlar aracılığıyla ticaretin yoğun olarak yürütüldüğü kentlerde başlamış olabileceği sadece İtil Bulgarlarına özgü bir durum olmamıştır. Bu durum Orta Çağ'da genel olarak gözlemlenebilen bir hususu oluşturmuştur. Örneğin, Rusların varsayımsal olarak ataları olabileceği düşünülen Normanların, anayurtta kalanlarının birçoğu yine ticaret vasıtasıyla Hristiyanlığı benimsemiştir. Öyle ki yazılı kaynaklara göre İsveç'te ilk Hristiyan olanların çoğunu, Frank Krallığı ve Kuzey denizi arasındaki bağlantıyı sağlayan Durstede limanına uğrayan tüccarlar oluşturmuştur. Viking de denilen ve mallarıyla birlikte tüm ülkelere yolculuk yapan Normanlar, Hristiyan ülkelerinde bu dinle tanışmış, bazıları vaftiz olarak yanlarında rahipleri de götürmüşlerdir. Böylece ilk Hristiyan cemaatleri ticaret kentlerinde oluşmuştur. Örneğin İzlanda'da, kıyılarda (ticaretin faal olduğu yerler) oturan halkın birçoğu vaftiz olurken, dağlık bölge ve vadilerde yaşayan halk pagan inancında kalmıştır. M. Bloch'a göre ticaret vasıtasıyla oluşan bu tarz insan ilişkileri, yabancı inançların yayılması konusunda kilisenin misyonerlik faaliyetlerinden daha başarılı olmuştur (Bloch 2015: 77).

922 yılı itibariyle devletin de resmi din olarak İslamiyet'i benimsemesi şüphesiz ki halk tabanında Müslümanlığa geçiş için olumlu bir tesir yaratmıştır. Fakat sadece İtil Bulgar toplumunda değil hemen hemen her toplumda halk tepeden inme ya da emrivaki olarak dayatılan dini kabul etmekte zorlanmıştır. Misal olarak Buhara'nın İslamlaşması verebiliriz. Üç kez İslam'dan dönen Buhara halkı, Kuteybe b. Müslim'in fetihlerine direnmiş ve uzun bir süre sonra bu dini benimsemiştir (Dalkılıç 2012: 152). Bu hususta Almuş Han'ın İslamiyet'e geçişle birlikte halkın da bu dini hemen benimsemiş olabileceğini düşünmek abesle iştigaldir. Her şeyden önce İslamiyet'in emrettiği hususların kabulü ve uygulanmaya konması İtil Bulgar halkı için zorlu bir sürecin başlamasına neden olmuştur. En basitinden bir misal ile kış aylarında iklimin oldukça soğuk olması günün beş vakti için abdest almayı zorlaştırmıştır; aynı şekilde Bulgar yurdunda yaz aylarında gecelerin oldukça kısa olması sebebiyle namaz vakitleri açısından sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu hususta İtil Bulgar yurdunda bulunan İbn Fadlan'ın buradaki müezzinle diyalogu konunun anlaşılması açısından oldukça açıklayıcıdır. Yatsı namazını okumayan müezzine sebebini soran Fadlan, yatsı ile akşam namazının birlikte kılındığı cevabını almış ve biraz da abartarak şu sözleri eklemiştir: "...insan akşam namazı sırasında tencereyi ateşe kor, ardından sabah namazını kılar, hala tenceredeki yemek pişmemiştir" (2015: 27). Bu sebeple bir inancın devlet kanalından ziyade sosyal yapıda, halk tabanında yayılması devletin geleceği için de daha olumlu sonuçlar doğurmaktadır. Zira Hazar Hakanlığı'nda olduğu gibi birçok kez aristokrasi ya da yönetici zümrenin resmi olarak benimsemiş olduğu dinin halka empoze edilmesi isyanlara ve iç karışıklığa sebebiyet vermiştir. Örneğin IX. yüzyılda Hazar halkının bir kesiminin İtil'in yukarısına doğru gerçekleştirdiği üçüncü göç dalgasının nedeni Musevilik'in resmi olarak kabulü karşısında duyulan hoşnutsuzluktur (İstoriya Tatarstana 2005: 35). Oysaki İtil Bulgar Emirliği'nin 922 yılında İslamiyet'i resmi olarak benimsemesi sonucunda kaynaklara

yansıyan bir hoşnutsuzluk veya isyan girişimi gözlemlenmemiştir. Bunun sebebi halk tabanında bu dinin önceden kabullenilmiş olmasıdır.

İlteber Almuş'un İslamiyet'i resmi olarak benimsemesini sadece ticari boyutlara indirgemek elbette doğru olmayacaktır. Fakat en mühim ticari ortaklığın İslam ülkeleri ile gerçekleştirildiği düşününce bu gerekçeyi küçümsemek de mümkün değildir. Bulgar boylarını din çatısı altında birleştirme emelinin yanı sıra Musevi Hazarlara karşı askeri-siyasi müttefik kazanma amacı İslamiyet'in resmî kabulünü hızlandırmıştır. İslamiyet'in manevi boyutta yayılması (sürekli olarak öne sürülen İslamiyet'in eski Türk inancıyla ile örtüşen hususları) ise bizim kanaatimize göre sonraki yüzyıllardadır. Mezar buluntuları da bu hususu desteklemektedir (Rudenko 2013: 72).

İslamiyet'in ilk etapta Müslüman tüccarlar vasıtasıyla Bulgar yurduna yayılmasına karşılık, Bulgar yurdunda kolonileşen diğer dinlerden tüccarların bu hususta fonksiyonları ne olmuştur sorusu muhtemelen akla gelmektedir. Fakat ne Musevilğin ne de Hristiyanlığın tüccarlar aracılığıyla Bulgar toplumuna etki etmesi mümkün olmamıştır. Kiev'de X. yüzyılda Hazar kökenli olduğu da düşünülen ve Bulgar-Kiev ticaret yolunda aktif rol üstlenen bir Musevi cemaati var olmuş; buradaki Musevi tüccarlar daha çok köle ticareti yapmış ve Doğu dünyasının Avrupa ile gerçekleştirdiği ticarete aktif rol üstlenmiştir (Zhikhov 2015: 165). Lakin X. yüzyıldan evvel de Musevilik, Orta İtil ya da İtil-Kiev ticaret sahasında olmasa da Bulgarlar tarafından bilinen bir inancı oluşturmaktaydı. Bulgarların Orta İtil'e göçüşünü dört dalga şeklinde belirleyen tarihçiler, yukarıda da bahsi geçtiği gibi üçüncü göç dalgasının sebebinin Museviliğe bağlanmışlardır. Öyle ki Hazarların Museviliği kabul etmesiyle, tepkili olan bazı kavimler Hazar topraklarından kuzeye hareket ile İtil sahasına göç etmişlerdir (Bagautdinov vd. 2006: 116-123). Yani Bulgar kavimleri, İtil'e ticaret için gelen Yahudi tüccarlardan önce, Hazar boyunduruğu altında hayat sürerlerken bu dinden haberdar olmuşlardır.

Bununla birlikte, 922 yılında İslamiyet'i kabule karar veren İtil Bulgar Hanı Almuş Han, Bağdat Halifesi Muktedir'den sadece İslamiyet'i öğretecek din adamları talebinde bulunmamış; haraç vermekten bıktığı Musevi Hazarlara karşı hem askeri hem de siyasi destek talep etmiştir. Geçmiş intibalarında çok olumlu bir yere sahip olmayan Museviliğin, Orta İtil sahasında çok da aktif rol üstlenmeyen Yahudi tüccarlar aracılığıyla halka tesir etmeyeceği aşikârdır.

Hristiyanlığın ise bölgede aktifleşmesi, Bulgarların İslamiyet'i kabulünden sonradır. İzmaylov'a göre Musevi Hazarların müttefiki olan Ortodoks Bizans, ne Hazarlara karşı girişilecek bir askeri müdahalede ne de İtil sahasında aktif bir misyona sahip olabilmıştır (İzmaylov 2006: 550). Yani Hristiyanlığı henüz kabul etmeyen Ruslar kanalıyla bu dinle bir etkileşim yaşanmamıştır. Sonraki süreci ele alacak olursak Hazarların gücünü kaybetmesiyle bağlantılı olarak, Bulgarların devletleşme aşamasıyla aynı yüzyılda devletleşme aşamasına giren Ruslar X. yüzyılın sonunda (980'ler) Kiev Knezi I. Vladimir'in isteği ve Bizans'ın aracılığıyla Hristiyanlığı kabul etmiştir (Polnoe sobranie Russkih letopisey 1846: 36). Ticaret yollarının kontrolü adına girişilen Rus-Bulgar mücadeleleri, her iki devletin uzun bir dönem birbirini düşman olarak görmesine neden olmuştur. Müslüman tüccarlar aracılığıyla bölgede erken yol alan İslamiyet, Bulgarların resmi kabulü ile de galip olarak İtil-Kama bölgesine yerleşmiştir.

Ticarette daha çok aracı rolü üstlenen ve bu yolla zenginleşen varlıklı Bulgar tüccarları, Müslüman tüccarlarla gerçekleştirmiş oldukları ticaretin kesintiye uğramaması ve güvenli bir şekilde devam etmesi için şüphesiz ki, bu tüccarların dinine karşı önyargı beslemekten ziyade sempati duymuşlardır. Aynı şekilde Müslüman tüccarlar da alışveriş yaptıkları bu insanlara sadece maddi değil kültürel aktarım da yapmıştır. Her iki taraf için de satın alınan malın hem ucuz hem de kaliteli olması istenilen bir durum iken, bu durumun gerçekleşmesi ise tüccarların birbirlerine karşı duydukları güven ile alakalı olmuştur. Bu

durum Orta Çağ ticareti için bakıldığında akla son derece yatkın gözükmektedir. Müslüman bir tüccarın Müslüman bir tüccarla yapmış olduğu pazarlık ile Müslüman bir tüccarın Hristiyan bir tüccarla yapmış olduğu pazarlık arasında şüphesiz ki farklılıklar bulunmaktadır. Günümüz açısından bakıldığında tuhaf gözükse de bu durum, pratik olarak hâlen taşra esnafı arasında hemşeri muhabbeti altında devam etmektedir.

Sonuç

X-XIII. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın sosyo-ekonomik açıdan en güçlü devlet oluşumlarından biri olan İtil Bulgar Emirliği, tekelleştirdiği ticaret güzergâhları ile Doğu-Batı arasında arabuluculuk yaparak sadece ihtiyaç duyulan materyallerin değil kültürlerin ve inançların aktarımını da sağlamıştır. Bu vesile ile önemli ticaret yerleşimleri üzerinde yaşayan ve halkının büyük çoğunluğunun tüccarlık mesleğine mensup olduğu İtil Bulgar ahalisi de kendi içerisinde kültürel etkileşimler yaşamıştır. En büyük etkiyi ise başta Harezmi olmak üzere İslam Dünyası'ndan gelen Müslüman tüccarlar yapmıştır. Bu Müslüman tüccarların etkisi ile halk tabanında İslamlaşma hız kazanmıştır. Fakat yazılı, nümismatik ve arkeolojik kaynaklar Bulgarların 922'den evvel bu din ile tanışıklığını vurgulamaktadır. Öyle ki henüz Orta İtil'e göç etmeden önce Büyük Bulgar Kağanlığı çatısı altında Azak-Kafkaslar civarında yaşayan Bulgar boylarının bir kısmı, bu Kağanlığın dağılmasından sonra Hazar boyunduruğu altına girmiştir. Bu vesile ile Hazarların çok milletli halk tabanında Müslümanlar ile Aşağı İtil başta olmak üzere birlikte yaşamaya başlamışlardır. Hazar-İslam savaşlarının (VIII-IX. yy) durduğu ve Abbasi hanedanının yönetimi ele geçirdiği süreçte yani VIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra ticari olarak gelişim gözlemlenmiştir. Bu gelişim, Hazar hakanlarının uyguladığı hoşgörü siyaseti ile karşılıklı olarak birbirini beslemiştir. Sonuç itibarıyla VIII-X. yüzyıl arasında, Büyük İpek Yolu'nun kuzey hattını teşkil eden İtil

ticaret yolunda duraksamayan ticari hareketlilik var olmuştur. Müslüman, Yahudi ya da İskandinav, Slav fark etmeksizin her milletten ve inançtan tüccarı bir araya getiren ticaret yolları, canlılığını X. yüzyıldan sonra İtil Bulgarları himayesinde devam ettirmiştir. Bu süreçte Rusların bölgeye girişi ve Hazarların güç kaybetmesiyle biraz daha kuzeye kayan ticaret yolu üzerinde VIII-X. yüzyılda uygulanan ılımlı politikalar gelenek olarak Bulgarlar tarafından üstlenilmiştir. Hazarlardan farklı olarak Bulgarlı tüccarlar aktif olarak ticarete dâhil olmuş, ülkeleri üzerinde yer alan ve farklı dünyaları kavuşturan kavşak noktaları gibi onlar da farklı milletten tüccarlar arasında aracı ticaret yürütmüştür. Bu durum özellikle Müslüman tüccarların işine gelmiş, Bulgar'dan öteye hareket etmeyerek hem zamandan tasarruf etmişler hem de arzuladıkları kuzey menşeli kürklere kolayca ulaşmışlardır. Bulgarların, Müslüman tüccarlar ile eski yurttan başlayan ilişkileri, Orta İtil'deki yeni yurtlarında da devam etmiştir. Hatta kaynaklara göre, Orta İtil ve Aşağı Kama bölgesine VIII-X. yüzyılda aşamalı olarak göç eden Bulgar boylarının bir kısmı Müslüman bir şekilde bölgeye yerleşmiştir. Bu durumun başlıca sebeplerinden biri gittiği bölgeye misyonerlik faaliyetlerini de beraberinde götüren tüccarlardır. Müslüman tüccarlar ile Bulgar tüccarların sıkı temasları, Bulgar İlteberi Almuş'un 922'de İslamiyet'i resmi olarak benimsemesi ile hızlanarak devam etmiştir. Sürekli dile getirilen ifade ile İslamiyet'in en kuzey karakolu haline gelen İtil Bulgar yurdunun bu suretle en önemli ticari partnerlerini Doğulu Müslüman tüccarlar oluşturmuştur. Resmi kabulden sonra İslamiyet'in bölgede kültürel ve siyasi anlamdaki etkisi oldukça ağır basmaktadır. Zamanla kentlerin Müslüman olarak etiketlenmesi, mimari silüetlerin İslami bir görünüm kazanması ya da ilmi anlamda fıkıh ile ilgilenen Bulgarlı âlimlerin çoğalmasının muhtemelen resmi kabulle sıkı bir bağlantısı vardır. Fakat herhangi bir dinin halk tabanında bu denli benimsenmiş olması resmî kabulden önce İslamiyet ile olan tanışıklığı gözler önüne sermektedir. İslamiyet'in resmi olarak kabulü halk çevresinde bir isyana ya da memnuniyetsizliğe sebebiyet

vermemiştir. Bu açıdan özellikle ticari alanda İslamiyet'e duyulan aşinalık kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olmuştur.

Kaynaklar

Akıncı, Meltem (2018). *İtil Bulgarlarında Ticari Hayat*. Yüksek Lisans Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi.

Arnold, Thomas (1913). *Preaching of Islam-A History of the Propagation of the Muslim Faith*. London.

Bagautdinov, Rişat ve Fayaz Huzin (2006). "Rannie Bulgarı na sredniy Volge". *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, Otv. red. Fayaz Huzin. Kazan: İzd. Ruhil. s. 116-123.

Bartol'd, Wilhelm (1963). *Soçineniya*. T. VI. Moskva.

Beaudry, Pierre (2010). *Harun Al-Rashid and The Khazars*.

Bloch, Marc (2015). *Feodal Toplum*. Çev: Mehmet Kılıçbay, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.

Dalkılıç, Mehmet (2012). "Buhara'nın İslamlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 23, s. 149-156.

Darkeviç, Vladislav (1976). *Hudojestvenniy metall Vostoka VIII-XIII vv*. Moskva.

Davletşin, Gamirzan (1990). *Voljskaya Bulgariya: duhovnaya kul'tura*. Kazan: İzd. Tatarskoe knijnoe.

Eldarov, Murat (2006). *İslamiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Fahrutdinov, Rıza (1984). *Oçerki po istorii Voljkoy Bulgari*. Moskva.

Gening, Vladimir ve Alfred Halikov (1964). *Rannie Bolgarı na Volge (Bol'şe-Tarhanskiy mogil'nik)*. Moskva: İzd. Nauka.

Grekov, Boris ve Nikolay Kalinin (1948). "Bulgarskoe Gosudarstvo v Domongolskoe Zavoevanie". *Materialı po istorii Tatarii*, Kazan, s. 97-185.

Gubaydullin, Ayrat ve İldar Karimov (2003). *Goroda Voljskoy Bulgarii*. Kazan: TKİ.

Halikov, Alfred ve Aleksandr Motsya (1997). *Bulgar- Kiev Svyazi Sudbı*. Kiev: İzd. İns. Arheologii NAN.

Halikova, Elena (1986). *Musulmanskie nekropoli Voljskoy Bulgari X – naçala XIII vv.* Kazan: İzd. Kazan Universiteta.

Hlebnikova, Tamara (1988). "Kojevennoe delo". *Gorod Bolgar oçerki remeslennoy deyatelnosti*, Otv. red: German Alekseyeviç Fedorov-Davidov, Moskva: İzd. Nauka, s. 244-271.

Huzin, Fayaz (2001). *Bolgarskiy gorod v X- naçale XIII vv.* Kazan: İzd. Master Layn.

----- (2006). *Rannie Bolgarı i Voljskaya Bulgariya (VIII-N. XIII v.)*. Kazan.

Hvol'son, Daniel (1869). *İzvestiya O Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu- Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta, Neizvestnogo dosele Arabskogo pisatelya naçala X veka, Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*. Sankt-Peterburg: İzd. İmperatorskoy Akademii Nauk.

İbn Fadlan Seyahatnamesi (2015). Çev: Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

İbn Hordadbeh (1986). *Kniga putey i stran*, Red. akademik: Ziya Buniyatov, Baku.

İstoriya Tatarstana (2005). Kazan: İzd. İstoriya.

İzmaylov, İskender (2006). “İslam i Musul'manskaya kul'tura v Voljskoy Bulgarii”. *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, Otv. Red.: Fayaz Huzin, Kazan: İzd. Ruhil, s. 549- 556.

Kalan, Ekrem (2012). *Ulus Cuçi (Zolotoya Orda) i stranı vostoka: torgovo-ekonomičeskie vzaimootnoşeniya vo vtoroy polvine XIII-XIV vv.*, Kazan.

Karatay, Osman (2018). “Hazarlar”. *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed: Osman Karatay ve Serkan Acar, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 335-408.

Kirpiçnikov, Anatoliy ve Fayaz Huzin (2006). “Velikiy Voljskiy Put”. *İstoriya Tatar s drevneyşih vremen v semi tomah tom II Voljskaya Bulgariya i velikaya step*, Otv. Red.: Fayaz Huzin, Kazan: İzd. Ruhil, s. 299-315.

Koç, Dinçer (2010). *Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Kokarina, Nina Aleksandrovna (2002). “Buharı Na Volge”. *Problemi drevney i Srednevekovoy İstorii srednego Povolj'ya, Materialı Vtorih Halikovskih Çteniy*, Kazan, s. 131- 135.

Kovalevskiy, Andrey (1956). *Kniga Ahmeda İbn Fadlana O Ego Puteşestvii Na Volgu v 921- 922 gg*. Harkov: İzd. Harkov Gos. Universiteta.

Mesudî (2004). *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. Çev: Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.

Muhamediyev, Azgar (2005). *Drevnie Moneti Kazan*. Kazan.

Muhammedyarov, Şamil (2017). “İtil Bulgar Devleti’nde İslamiyet”. *Tartarica*, Çev: İlyas Kemaloğlu, İstanbul, s. 170-173.

Nikephoros (1990). *Short History*. Çev: Cyril Mango. Washington.

Özaydın, Abdülkerim (1997). “Harizm”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 16, s. 217-220.

Puteşestvie İbn Fadlana na Volgu (1939). Per: İ. Kraçkovskogo. Moskva-Leningrad.

Polnoe sobranie Russkih letopisey. I. II. Lavrentiyevskaya i Troitskaya letopisi (1846). T. 1, İzd. Arheografiçeskogo kommissiyeyu, Sanktpeterburg.

Pritsak, Omeljan (1978). “The Khazar Kingdom’s Conversion to Judaism”. *Harvard Ukrainian Studies*, C. 2, S. 3. s. 261-281.

Rudenko, Konstantin (2002). “Bulgarskiy koctyum vtoroy polovini X-XIV vv. (Po arheologiçeskim materialam)”. *Problemi drevney i srednevekovoy istorii Srednego Povolj’ya, Materialı Vtorih Halikovskih Çteniy*, Kazan, s. 150-152.

----- (2012). “Vliyanie İslama na traditsionnyu kul’turu narodov Volgo-Kam’ya v epohu srednevekov’ya”. *Narodi i religii Evrazii*, No. 5, s. 113-121.

----- (2013). “Mogil’niki Voljskoy Bulgarii i Bulgarskogo ulusa Zolotoy Ordı kak istoçnik po izuçeniyu mirovozzreniya srednevekovogo naseleniya Volgo-Kam’ya: voprosi sistematzatsii”. *Mirovozzrenie naseleniya yujnoy sibiri i tsentral’noy azii v istoriçeskoy retrospektive*, C. 6, S. 6, Barnaul, s. 72-101.

Smirnov, Aleksey (1951). *Voljskie Bulgari*, Vip. XIX, Moskva: Trudı GİM.

Şam, Erman (2016). *Abbasi Devleti Döneminde Avrasya'yla Gerçekleştirilen Uluslararası Köle Ticareti (750-945)*. Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.

Şeşen, Ramazan (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Valeyev, Ramil (1995). *Voljskaya Bulgariya; Torgovlya i dnejnovesovie sistemi IX- n. XIII. vv.* Kazan: İzd. Fest.

Valiullina, Svetlana (1999). "Mejdunarodnaya torgovlya Bilyara po arheologičeskim materialam". *Mejdunarodnie svyazi, torgovie puti i goroda Srednego Povolj'ya IX-XII vv.* Kazan, s. 149.

Yücel, Mualla (2002). "Hazar Hakanlığı". *Türkler Ansiklopedisi, C.2*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 445-463.

Zhikhov, Boris (2015). "The Khazar Economy: Economic Integration or Disintegration?". *Khazaria in the Ninth and Tent Centuries, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, C. 30*, Brill Academic Publishers, s. 147-220.

EXTENDED ABSTRACT

Throughout the Middle Ages, trade has become an indispensable attraction, and the liveliness of states is deemed to depend on the existence of trade routes. With these trade routes, states, peoples did not only sell their own goods or purchase foreign goods, but also cultural, social and religious interactions. Especially religion has formed an inseparable whole with trade throughout the Middle Ages. The Great Volga Road, one of the most important trade routes of the Middle Ages Eastern Europe, has also created the trade route actively used by traders with different beliefs. The states that dominated this trade route have taken their commercial interests into account while determining their political-military policies.

The Khazar Khaganete, which has managed to dominate the field from Aral to Dnyester(Turla) for the 7th and 10th centuries, is located at the crossroads of the four major rivers such as Volga (İtil), Ural (Yayık), Don (Ten) and Kuban, but is located at the intersection of the most important trade routes, including the Grand Volga trade route. Trade, secured by the Khazar tolerance (Pax Khazarica) for people of different faiths and ethnicities, attracted traders here. The Bulgarian tribes, who firstly lived under the Khazar domination and later migrated to Middle Volga in stages, also developed their trading ability they learned under the Khazar domination. Bulgarian tribes have also made different gains when trading under the Khazars rule. In this regard, their acquaintance with Islam took place before 922, through Muslim merchants colonizing in Lower Volga.

It is around the 8th century that Muslim merchants actively worked on the Volga road. Since this process, they did not only carry the goods they will sell along the path they followed, but also carried out missionary activities and brought different services to the region they visited. According to the written sources, Islamism was largely rooted and spread to the Bulgarian territory before the first quarter of the 10th century. In our opinion, the reason for this situation is that some of the Bulgarians who lived under the rule of the Khazars in the Lower Volga area before the immigration to the Middle Volga had adopted Islam at an early date due to their relations with the Muslim community here, especially with the Muslim colonies. Religious and cultural transfer through Muslim merchants continued in their new home, namely the Central Volga, through trade routes. The official acceptance of Islam under the leadership of İlteber Almush in 922 did not cause a big change in the public base. Because the religion officially accepted by the state did not cause any internal confusion or dissatisfaction, and the sources do not provide any information on this matter. The reason for this situation is that Islam formed a belief structure that was approved by the people before 922. However, the official acceptance of Islam led

to the consolidation of the commercial partnership with the Islamic world. Volga Bulgarian executives implemented policies that monitor traders and standardize trade, especially İlteber Almush. In this regard, towers were built for the safety of trade routes, caravansaries were built for the rest of the merchants, and price control was provided in seasonal fairs organized under state control. Enriched with trade, the Bulgarian country attracted more traders from the Islamic countries, especially Khorezm.

Bulgarian merchants sold interesting goods from Scandinavian, Russian and Finnish-Ugor merchants to Muslim traders as mediators. This mediating role played by the Bulgarian merchants both saves time and easily reaches the products they want by not taking the distant roads that Muslim merchants have come to work for. This profitable exchange soon led to the colonization of Muslim traders in the region. In addition to their presence, mosques and madrasahs were established as of the 9th century at the request of the ordinary Muslim people in the region. Islam, which was widely seen among merchants in the first place, affected the majority of the people in the 11-12 century.